

Publicēts: Jurista Vārds > 12.12.2006 49 (452) > Problēmas. Risinājumi

Likumprojekts un starptautiskās tiesības

M Jur (Dist) (Oxon), M Phil (Dist) (Oxon) Mārtiņš Paparinskis, D Phil (Oksfordas Universitāte) students, jurists zvērinātu advokātu birojā “Sorainen un Partneri”

Foto: no personiskā arhīva

Zvērinātu advokātu birojs “Sorainen un partneri” likumprojekta sagatavošanas gaitā pārstāvēja Latvijas ebreju kopienu. Autors šajā laikā neatradās Latvijā un nebija ne tieši, ne netieši iesaistīts šajā lietā. Rakstā tiek pausts autora personiskais viedoklis, ņemot vērā pirmajā teikumā izdarīto atrunu.

I. Ievads un faktiskie apstākļi

Pirms pievērsties jebkādi tiesiskai analīzei, jāatzīst, ka “Jurista Vārda” piedāvājumu paust viedokli par starptautisko tiesību aspektiem likumprojektā “Par atbalstu ebreju kopienai” (turpmāk – “Likumprojekts”) autors uzņēmās diezgan negribīgi. Tā iemesls ir autoru pašu pārsteigušais pilnīgais un absolūtais tiesiskās fantāzijas trūkums šajā jautājumā. Visi Likumprojekta tiesiskie un tiesību politikas aspekti autoram šķiet kristālskaidri. Ja tādi autora ļoti cienīti juristi kā Andris Grūtups un Māris Skudra nebūtu pauduši savu kritisko viedokli, autoram nāktos atzīt sevi par necienīgu uzņemties *advocatus diaboli* lomu.¹ Ņemot vērā šo kritiku, autors izvērtēs būtiskākos *pro* un *contra* argumentus no nacionālo un starptautisko tiesību perspektīvas, kā arī ņemot vērā citu valstu praksi, koncentrējot analīzi uz pēdējiem diviem jautājumiem.

II. Nacionālās tiesības

Viens no argumentiem pret Likumprojektu ir saistīts ar tā neatbilstību mantošanas tiesības, denacionalizācijas procesu un tiesību pārņēmējus regulējošām likumu normām. Šāda tēze izraisa pārdomas vairākos līmeņos. Pirmkārt, no tiesību normu hierarhijas viedokļa, *lex posterior derogat legi priori*. Ja vēlāks normatīvs akts satur citādu tiesisku regulējumu nekā agrāks normatīvs akts ar tādu pašu juridisku spēku, tiek piemērots vēlākais normatīvais akts. Tēze par to, ka “likums A nevar tikt pieņemts, jo likums B paredz citādu regulējumu”, ir mulsinoša. Ja Likumprojekts paredz citādu regulējumu kā Civillikums vai citi likumi, tad tā spēkā stāšanās gadījumā tiek piemērots Likumprojekts. Likumdevēja rīcības brīvību ierobežo Satversme un starptautiskās tiesības, nevis spēkā esošie likumi. Otrkārt, apstākļi, ka likuma norma var tikt raksturota kā “fundamentāla” kādas tiesību nozares ietvaros, nebūt nenozīmē, ka uz to nebūtu attiecināms *lex posterior*. Būtiskas (“fundamentālas”) likuma normas juridiskais spēks ir tieši tāds pats kā nebūtiskas (“nefundamentālas”) likuma normas spēks. Likuma normas būtiskums kādā tiesību nozarē nevar tikt skatīts atrauti no tiesību sistēmas. Bez privātajām tiesībām pastāv arī publiskās tiesības. Bez civiltiesībām pastāv arī administratīvās un konstitucionālās tiesības.² Treškārt, jebkurā gadījumā tiesību normas būtiskums neizriet no tās ilglaicīguma kādā tiesību sistēmā. Pārfrāzējot Olivera Holmsa (*Oliver Wendel Holmes, Jr.*) vārdus, ir nedaudz nožēlojami par vienīgo pamatu tiesību normas pārlicinošajam spēkam uzskatīt to, ka tā ir tikusi radīta Bunges laikā.³

Visbeidzot, lai gan par šiem argumentiem ir viegli ironizēt, tie parāda atšķirīgas filozofiskas koncepcijas par tiesību lomu sabiedrības dzīvē. Viens viedoklis būtu uzskatīt tiesību sistēmas ideālo harmoniju par mērķi *per se* un nepieļaut neparedzētām sociālām parādībām šo harmoniju

sagraut. Cits skatījums pasvītrotu tiesību būtisko lomu sociālo attiecību noregulēšanas procesā, kur tiesības ir līdzeklis noteiktu sociālu mērķu sasniegšanai.⁴ Pastāvošo tiesību normu interpretācijā “statiskais” modelis autoram šķiet pārliecinošāks,⁵ bet likumdošanas procesā nepieciešamība ņemt vērā mainīgos un neparedzētos apstākļus šķiet diezgan acīmredzama. Mantojuma tiesību normu cienījamais vecums ir arguments tikai par labu to kritiskākai izvērtēšanai mainīto apstākļu gaismā.

Mantojuma tiesības par standarta situāciju pieņem to, ka absolūti lielākajā daļā gadījumu pēc personas nāves paliks vismaz attāli radnieki. Ebreju holokausts darbojas pēc citas paradigmas, sev par mērķi uzstādot iznīcināt personas tieši pēc viņu etniskās izcelsmes un šo mērķi arī lielā mērogā sasniedzot. Starptautiskie noziegumi, atbilstoši kuriem personas tiek iznīcinātas pēc citiem kritērijiem (politiskā pārliecība, sociālā grupa), nestāda sev par mērķi iznīcināt kādas etniskas grupas pārstāvjus, tādēļ tos var racionalizēt tradicionālajā mantošanas tiesību paradigmā. Baltijas Vietējo Civillikumu kopošanas diskurss ir nepiemērots *sui generis* holokausta situācijai, tādēļ autors neredz ne tiesiskas, ne tiesību politiskas problēmas tajā, ka likumdevējs paredz īpašu tiesisku regulējumu īpašās situācijas atrisināšanai.

III. Starptautiskās tiesības

Autoram jāatzīst, ka starptautisko tiesību diskusija viņam šķiet vēl kristālskaidrāka par nacionālo tiesību debatēm. Tās esamību var izskaidrot tikai ar vairākiem pārpratumiem, pamatā par valsts atbildības dabu. Pirmkārt, valsts atbildība nav “kolektīvā” atbildība (lai ko tas nozīmētu; autoram ir jāatzīstas nezināšanā par šāda institūta pastāvēšanu starptautiskajās tiesībās). Valsts, starptautiskās organizācijas un indivīdi ir nošķirti starptautisko tiesību subjekti un katram no tiem pastāv atsevišķs starptautisko atbildību regulējošs tiesību režīms.⁶ Argumentu par “kolektīvo atbildību” var lasīt arī kā fundamentālu tiesību filozofisku tēzi par nepieciešamību atkāpties no tradicionālās starptautiskās atbildības izpratnes. Ņemot vērā valstu, starptautisko tiesu un doktrīnas atbalstu Roberto Ago (*Roberto Ago*) attīstītajai starptautiskās atbildības teorijai, šādam argumentam būtu nepieciešams nopietnāks teorētisks un empīrisks pamatojums nekā vienkārša norāde uz “kolektīvo atbildību”.⁷ Otrkārt, (un šajā jautājumā autors pilnībā piekrīt Mārim Skudram un Andrim Grūtupam) Latvija neapšaubāmi nav atbildīga par nacistiskās Vācijas veikto ebreju holokaustu un Padomju Savienības veikto ebreju īpašumu nacionalizāciju. Valsts atbildības divi kritēriji atbilstoši Starptautisko tiesību komisijas 2001.gada Normām par valsts atbildību (turpmāk – “Normas”) ir (i) darbības attiecināmība uz valsti un (ii) darbības pretruna starptautiskai saistībai.⁸ Izvērtējot darbības attiecināmību uz Latvijas valsti, ir skaidrs, ka ne holokaustu, ne nacionalizāciju neveica Latvijas Republikas valsts struktūras vai institūcijas, kas atradās to kontrolē.⁹ Treškārt, autors nesaprot, kāds sakars šim neapšaubāmi patiesajam apgalvojumam ir ar Likumprojektu. Nešķiet, ka kāds apgalvotu, ka Latvija būtu veikusi holokaustu, nacionalizāciju vai būtu par to atbildīga. Pietuvojoties pārpratumu kamola centram, galvenās sastāvdaļas tajā šķiet starptautisko tiesību, saistību un Likumprojekta savstarpējā saistība. Ņemot vērā vairākus pārklājušos argumentus, skaidrības labad ir nepieciešams atbildēt uz vairākiem jautājumiem secīgi: (i) Vai ar Likumprojektu Latvija tieši uzņemas atbildību par holokaustu vai denacionalizāciju; (ii) Vai ar pašu atbalsta sniegšanas faktu Latvija šo atbildību uzņemas netieši?

Izvērtējot Likumprojektu un Likumprojekta anotāciju, ir grūti atrast pamatojumu tam, ka Latvija būtu *expressis verbis* atzinusi atbildību. Pirmkārt, Likumprojekta 1.pantā kā Likumprojekta mērķis ir norādīta “vēsturisko netaisnīgo seku novēršana”. Jau *ab initio* Likumprojekts norobežo tā darbības sfēru no tiesisko strīdu atrisināšanas vai tiesisku problēmu novēršanas tikai uz vēsturisko netaisnību novēršanu. Otrkārt, veids, kādā tiek novērsta šīs vēsturiskās netaisnības, ir 1.pantā izskaidrots kā “materiālās palīdzības sniegšana”. Likumprojekta 2.pants precizē, ka ebreju kopienai ir “piešķirams atbalsts” un “bez atlīdzības nododami [...] nekustamie īpašumi”. Lietotā terminoloģija ir principiāli svarīga, jo Likumprojekta autori ir konsekventi izvairījušies no Normu terminoloģijas saistībā ar starptautiski prettiesisku aktu sekām. Normu 34.pants runā par reparāciju, 35.pants – par restitūciju, 36.pants – par kompensāciju un 37.pants – par

satisfakciju.¹⁰ Atšķirībā no šiem starptautiski atzītajiem jēdzieniem, kuri raksturo starptautiski prettiesiska akta seku izdzēšanu, Likumprojektā lietotie termini “materiālās palīdzības sniegšana”, “atbalsta piešķiršana” un “nodošana bez atlīdzības” ir pilnīgi neitrāli attiecībā uz to veikšanas iemeslu. Treškārt, Likumprojekta 1.pants paskaidro, ka vēsturiski netaisnīgās sekas ir tās, kas “radušās ebreju kopienai nacistiskās Vācijas veiktā holokausta un padomju okupācijas režīma darbības rezultātā”. Likumprojekta autori *expressis verbis* izsmeļoši norāda tos starptautiskās tiesību subjektus, kuru rīcība ir novedusi pie risināmās vēsturiskās netaisnības. Latvija nav nacistiskā Vācija vai padomju okupācijas vara, nedz arī to pēcteči vai turpinātāji, tādēļ uz to atbildība nevar atteikties. Visbeidzot, Likumprojekta anotācijā ir tieši norādīts, ka tas netiek pieņemts starptautisko saistību izpildes rezultātā.¹¹ Autors nespēj atrast Likumprojektā neko, kas liecinātu par Latvijas vēlmi uzņemties atbildību.

Tajā pašā laikā varētu jautāt, vai neatkarīgi no Likumprojekta autoru mērķa finansiālais atbalsts un nekustamo īpašumu nodošana ebreju kopienai *de facto* nepadarīs Latviju par atbildīgu par holokaustu un nacionalizāciju. Šī tēze var tikt analizēta vairākos līmeņos. Pirmkārt, *ex gratia* maksājumi starptautiskajās tiesībās nav nekas neparasts. Starptautiskās tiesības var noteikt tikai minimālas valstu saistības, un pat gadījumi, kas šķiet netaisnīgi, var neuzlikt valstīm pienākumu rīkoties. Tādos gadījumos valstis var, piemēram, veikt maksājumus *ex gratia*, t.i., izdarot maksājumu bez jebkāda pienākuma to darīt. Piemēram, saistībā ar parādu atlaišanu mazāk attīstītajām valstīm, attīstītās valstis norādīja, ka šī rīcība neizriet no tiesiskā pienākuma, bet tikai no to labās gribas. Otrkārt, šis arguments nav acīmredzami nepamatots, ja to izvirza nejuridiskā nozīmē. Daļā no valstu prakses valstis ir veikušas *ex gratia* maksājumus gadījumos, kad *prima facie* varētu runāt par starptautisko tiesību pārkāpumiem, kurus valsts nevēlas atzīt politisku iemeslu dēļ.¹²

Treškārt, vairāku iemeslu dēļ šis arguments nav attiecināms uz Likumprojektu. Pirmkārt, nejuristu (vai starptautisko tiesību nejuristu) kļūdaina izpratne par kāda tiesību institūta jēgu, apjomu un saturu nav iemesls šādu institūtu neizmantot. Valstu prakses jēgu nosaka tās objektīvais saturs un valstu mērķi. Otrkārt, Likumprojekts un tā konteksts būtiski atšķiras no holokausta maksājumiem citur pasaulē.¹³ ASV un Rietumeiropā šie maksājumi parasti tika izdarīti pēc ilgstošas tiesāšanās. Likumprojekta kontekstā valsts finansiālais atbalsts nekad nav ticis uzskatīts par ebreju kopienas tiesību, bet tikai par valsts labas gribas ekstratiesisku žestu faktiskas netaisnības dzēšanai. Ja pēc prasības tiesā tiek noslēgts mierizlīgums ar *ex gratia* maksājumu bez atbildības atzīšanas, nejuristam varētu rasties maldīgs viedoklis par *de facto* atbildības atzīšanu. Attiecībā uz Likumprojektu šāds viedoklis nevar rasties pat maldīgā formā.

Ceturtkārt, Latvija pat teorētiski nevar uzņemties atbildību par holokaustu un nacionalizāciju. Mūsdienu starptautiskajās tiesībās valstis var uzņemties atbildību atbilstoši Normu 11.pantam, kurš paredz valsts atbildību par rīcību, kuru tā ir atzinusi un pieņēmusi kā savu.¹⁴ Rīcības atzīšana un pieņemšana ir tikusi plaši analizēta Starptautiskās tiesas *Teherānas ķīlnieku* spriedumā. Revolucionārie Irānas studenti bez Irānas valsts atbalsta uzbruka ASV vēstniecībai un saņēma gūstā tās darbiniekus. Pēc uzbrukuma Irānas valsts pauda atzinību par ķīlnieku sagrašanās un deva atbalstu studentiem, tādēļ Starptautiskā tiesa atzina Irānu par atbildīgu ar atpakaļejošu spēku *ab initio*, t.i., arī par sākotnēji tās nekontrolēto uzbrukumu, ko tā vēlāk bija akceptējusi.¹⁵ Skatoties no Normu 11.panta un *Teherānas ķīlnieku* perspektīvas, Latviju varētu atzīt par atbildīgu par holokaustu un nacionalizāciju tikai tad, ja tā būtu skaidri tieši vai netieši paudusi atbalstu šīm darbībām un vēlēšanos tās akceptēt. Atbildi uz jautājumu, vai Latvija slavē un atbalsta holokaustu un nacionalizāciju, autors atstāj lasītāja ziņā.

Diskusijas par starptautisko tiesību aspektiem, līdzīgi kā nacionālajās tiesībās, parāda dažādas filozofiskās perspektīvas par valstu lomu starptautiskajā sabiedrībā. Viena perspektīva akcentē starptautisko tiesību ierobežojošo lomu, ar lielām bažām vērtē tādas jēdzienus kā saistības un atbildība un ar aizdomām vērtē jebkādu valsts rīcību, ko nav iespējams izskaidrot no primitīvi antropomorfiskas valsts vīzijas visciniskākā egoisma perspektīvas. Cita iespējama perspektīva skaidrotu valsti kā neatņemamu starptautiski tiesiskā regulējuma subjektu, kas realizē savas

intereses caur kompleksu tiesību, saistību un institūciju prizmu.¹⁶ Dažādu vīziju sakarā diezgan tuvs Latvijas situācijai šķiet Austrijas piemērs, kura *ex gratia* sniedza finansiālu atbalstu personām, kas Otrā pasaules kara laikā tika nodarbinātas vergu darbā Austrijā. Citējot Austrijas vēstnieku ASV:

“Tā kā Austrija bija atbrīvota valsts, kas nebija spējusi rīkoties pastāvīgi no 1938. līdz 1945. gadu starptautiskā sabiedrība neuzskatīja to par atbildīgu par ārvalstu civiliedzīvotāju deportāciju un to nodarbināšanu vergu darbā. Tajā pašā laikā Austrija ir piekritusi nodibināt fondu, lai atbalstītu izdzīvojušos ārvalstu strādniekus, kas bija spiesti strādāt mūsdienu Austrijas teritorijā.

Šis ir piemērs tam, ka *vienpusēja pieeja problēmai – šajā gadījumā strikta starptautisko tiesību piemērošana – novestu strupceļā.* [...] Ja tūlīt pēc Otrā pasaules kara 1943. gada Maskavas deklarācija un Austrijas kā pirmā Hitlera agresijas upura loma padarīja nācijas atjaunošanu par vissvarīgāko uzdevumu, tad *šodienas Austrija, pašpārliecināta valsts, vērtēja deportāciju un piespiedu darba jautājumus nevis ar aukstu tiesisku loģiku, bet drīzāk pieņemot morālu pienākumu pret cilvēkiem, kuri daudzos gadījumos atkārtoti cieta no komunisma.* [...] Tajā pašā laikā [līgumi un likumi] skaidri parāda to, ka pret Austriju nevar tikt vērstas nekādas prasības. *Maksājumi tādejādi ir brīvprātīgi* (aut. izcēlumi).¹⁷

IV. Starptautisko noziegumu nodarītie zaudējumi un indivīdi

Viens no starptautisko tiesību jautājumiem, kas nav piesaistījis kritisko autoru uzmanību, ir iespēja izmantot Likumprojektu starptautisko tiesību attīstībai Latvijai vēlamajā virzienā.¹⁸ Viena no interesantākajām tiesiskajām problēmām ir strīdu risināšana ar Krievijas Federāciju par Padomju Savienības deportāciju nodarītajiem zaudējumiem Latvijas pilsoņiem. Citā kontekstā autors ir izvirzījis tēzi par to, ka no Latvijas prakses var atvasināt *opinio juris*, kas pieļautu imunitātes noliegšanu valstij prasībās par zaudējumiem no starptautiskajiem noziegumiem.¹⁹ Likumprojekts nevarētu tikt izmantots šīs normas attīstībai, ņemot vērā to, ka Latvija acīmredzami nav atbildīga par holokaustu un nacionalizāciju. Jautājums par to, vai ne Likumprojekta var atvasināt cita satura Latvijai noderīgu starptautisko tiesību normu, ir komplicēts. Latvijas arguments varētu būt (vismaz *de lege ferenda*) par starptautisko tiesību normas attīstību, kura uzliek *soft law* pienākumu valstīm sniegt finansiālo atbalstu *jus cogens* normu pārkāpumu upuriem, kas atrodas vai ir atradušies tās teritorijā. Pārejot no divpusējās tiesiskās atbildības attiecībās *jus cogens* normu pārkāpumu diskursā, kas potenciāli varētu izraisīt tiesiskas sekas arī tieši neiesaistītajām valstīm, Latvija varētu sniegt atbalstu ebreju kopienai un lūgt (vai pat prasīt) līdzīgu atbalstu no Krievijas deportāciju upuriem. Tādējādi Latvija, runājot Likumprojekta vārdiem, novērstu vēsturiski netaisnīgās sekas attiecībā uz vienu notikumu (holokaustu) un spertu būtisku soli vēsturiski netaisnīgo seku novēršanā attiecībā uz citu notikumu (deportācijām). Ja Latvijas galvenais mērķis būtu iegūt atbalstu deportāciju upuriem un Krievija piekristu šāda atbalsta sniegšanai *ex gratia*, tad deportāciju upuri varētu iegūt atbalstu, pat valstīm neesot vienisprātis par plašāko tiesisko kontekstu. Apzinoties šīs tēzes revolucionārc raksturu, jāatzīmē, ka mūsdienu starptautiskajās tiesībās tiek pārskatītas tradicionālās starptautisko noziegumu upuru kompensēšanas shēmas, un šāda interpretācija būtu gan vērtīgs ieguldījums vispārīgo starptautisko tiesību attīstībā, gan arī Latvijas konkrēto problēmu risināšanā.²⁰

V. Citu valstu pieredze holokausta maksājumos

Citu valstu praksi holokausta maksājumu lietās var vizualizēt kā spektru, par kritērijiem izvēloties procesa un maksājumu raksturu. Pirmkārt, maksājumi tiek veikti pēc ārkārtīgi nepatīkamas tiesāšanās, netieši atzīstot to pamatotību (Šveices bankas). Otrkārt, maksājumi tiek veikti pēc tiesāšanās, *expressis verbis* esot tikai *ex gratia* un bez jebkāda tiesiska pienākuma (Vācijas un Austrijas bankas un korporācijas). Treškārt, maksājumi tiek veikti bez jebkādas konfrontācijas un *ex gratia* (vairākas Austrumeiropas valstis). Galvenais kopsaucējs, ko var atvasināt no šīm ļoti dažādajām lietām un situācijām, ir holokausta *sui generis* rakstura radītā problēma dažādu

materiālo un procesuālo tiesību institūtu striktai piemērošanai. Ņemot vērā komentāra šauru fokusu, tiks ieskicēti tikai prakses vispārīgie virzieni.

Spektra sākumā ar skaļu procesu un atbildības atzīšanu atrodas pirmais un iespējams slavenākais piemērs, proti, tiesas procesi pret Šveices bankām saistībā ar t.s. dusošajiem kontiem. Holokausta rezultātā tika iznīcinātas daudzas personas ar kontiem Šveices bankās. Bojā gājušo personu mantiniekiem bija gandrīz neiespējami iegūt informāciju par šādu kontu esamību un pieteikt attiecīgas prasības, ņemot vērā banku konfidencialitāti un rezervēto attieksmi pret publiskošanas noteikumu izpildīšanu.²¹ Pagājušā gadsimta beigas kulminējās divos paralēlos procesos, sarunās starp Šveices bankjeru asociāciju un Pasaules ebreju kongresu, no vienas puses, un tiesas procesos pret Šveices bankām ASV tiesās, no otras puses. Starptautiskā un nacionālā procesa savdabīgā galarezultātā ASV tiesa apstiprināja mierizlīgumu, atbilstoši kuram šos strīdus atrisina Šveices “dusošo kontu” šķīrējtiesa (*Claims Resolution Tribunal for Dormant Bank Accounts in Switzerland* jeb CRT).²² Ņemot vērā holokausta *sui generis* dabu, CRT piemēroja īpašas procesuālas normas: (1) prasītājam ir tikai jāpierāda, ka, ņemot vērā visus pierādījumus, pastāv iespējamība, ka viņš ir kontu turētāja mantinieks (*plausibility test*); (2) daļā procesa CRT attiecās no tiesas norādes uz piemērojamo likumu, bet vadījās no taisnīguma konkrētajā situācijā (*what is fair and equitable under the circumstances*); (3) “holokausta konts” tika definēts, balstoties uz nacistiskās Vācijas vajāto personu grupām (ebreji, čigāni, Jehovas liecinieki, homoseksuālisti vai invalīdi), kas varēja būt gan par plašu, gan par šauru.²³ CRT prakse parāda Austrijas vēstnieka norādīto problēmu par aukstas tiesiskas loģikas piemērošanas neiespējamību; īpašā *sui generis* situācija lika CRT izvēlēties alternatīvas pieejas.²⁴

Spektra vidusdaļā ar mazāk acīmredzamu prettiesiskumu un atbildības izmaksāšanu *ex gratia* parādās vairākas Eiropas bankas. Pēc veiksmīgās Šveices banku “dusošo kontu” problēmas atrisināšanas ASV tiesu pozitīvā attieksme tika izmantota līdzīgu lietu iztiesāšanā. Pret Austrijas, Vācijas un Francijas bankām tika iesniegtas prasības par iedzīvošanos no holokausta upuru īpašumiem.²⁵ Atsevišķa prasība tika iesniegta pret apdrošināšanas kompānijām, kas bija atteikušās izdarīt izmaksas holokausta upuriem,²⁶ kā arī vispārīga prasība saistībā ar vergu darba izmantošanu dažādu korporāciju labā.²⁷ Austrijas un Vācijas prakse būtiski atšķiras no Šveices banku darbības “dusošo kontu” lietā. Austrija un Vācija nenoslēdza mierizlīgumu ar prasītājiem ASV tiesās, bet gan noslēdza starptautisku līgumu ar ASV, atbilstoši kuram izveidotais fonds izdarīja maksājumus šajos jautājumos. Ne Vācija, ne Austrija, ne to korporācijas vai bankas neatzina prasību tiesisko pamatotību un vienmēr pasvītvoja, ka maksājumi tiek izdarīti *ex gratia*.²⁸

Otrā spektra galā atrodas vairāku Austrumeiropas valstu pieeja, kuras holokausta sekas ir risinājušas sarunu ceļā uz *ex gratia* pamata. Juridiskajā literatūrā šie risinājumi nav komentēti, tādēļ ir jāprobežojas ar Likumprojekta anotācijas norādi, ka “Čehijā, Ungārijā un Slovākijā nekustamie īpašumi tika atdoti un kompensācijas izmaksātas līdzīgiem attiecīgās valsts ebreju intereses pārstāvošiem tiesību subjektiem”. Lai gan diskusiju trūkums pasaules juridiskajā literatūrā ir traucējošs pilnīgāka viedokļa formulēšanai, tas ilustrē izvēlētas metodes efektivitāti, jo tā pietiekami apmierināja visas iesaistītās puses, lai tās nepubliskotu domstarpības.

Izvērtējot dažādo pieeju empīriskās un konceptuālās veiksmes un neveiksmes, pēdējais variants šķiet vispārliciecināmais. Vēsturisko netaisnību risināšana savstarpēju sarunu ceļā un nenonākot līdz skaļiem procesiem tiesā ir visefektīvākais līdzeklis. Savstarpējo sarunu ceļā panākts kompromiss vislabāk atbilst tiesiskajai *ex gratia* idejai un neliek šaubīties par patieso rīcības pamatu (šaubas, kas varētu rasties, piemēram, Vācijas banku lietās). No citas perspektīvas, Vācijas un Austrijas prakse apstiprina *ex gratia* jēdziena būtisko lomu pat gadījumos, kad saistība ar nodarījumu *prima facie* pastāv. Likumprojekta autori tādēļ, šķiet, izvēlējušies patiesi “vilkpēdīgu” normatīvu modeli, efektīvi atrisinot vēsturisko problēmu, nepieļaujot problēmas eskalāciju un uzturot tiesisko integritāti.²⁹ Visbeidzot, problēmas atrisināšana mierīgajā un tiesiski komfortablajā spektra galā ir pozitīvi vērtējama arī no sistēmiskās dinamikas viedokļa. Šveices, Vācijas, Austrijas un Francijas situācijas arī sākotnēji tika risinātas sarunu ceļā, un visām pusēm nepatīkamie tiesu procesi sākās tikai tad, kad sarunu process kļuva neiespējams. Otrā

mācība, ko var gūt no šo valstu piemēriem, ir grūtības ierobežot procesa eskalāciju un situācijas virzību spektra pretējā virzienā (uz nepatīkamajiem procesiem vai pat atbildības atzīšanu). Valstij un kopienai nepatīkamus tiesu procesus var sākt viens ar procesu neapmierināts indivīds (kā tas notika “dusošo kontu” lietā), kamēr to ierobežošanai ir nepieciešams pilnīgs pušu konsenss. Starptautisko tiesību analīzes gaismā ir jāpasvīturo, ka autors noteikti negrib norādīt, ka Latvijā būtu iespējams šāds “nepatīkamais” process vai ka pastāv drauds, ka tāds varētu izcelties. Tajā pašā laikā sistēmiskā loģika un dinamika var novest pie rezultātiem, kuri iepriekšējā analīzē ir šķītuši neiespējami vai ļoti maziespējami.

VI. Tiesību politikas apsvērumi

Iepriekšējās sadaļās autors izvirzīja četras tēzes. Pirmkārt, autors neredz Likumprojektam nekādus šķēršļus nacionālajās tiesībās. Otrkārt, autors neredz Likumprojektam nekādus šķēršļus starptautiskajās tiesībās; vēl jo vairāk, nekādi šķēršļi pat teorētiski nevarētu pastāvēt. Treškārt, Latvija varētu izmantot Likumprojektu, lai attīstītu konkrēta satura starptautisko tiesību normu, kas varētu palīdzēt atrisināt daļu no strīdiem ar Krieviju. Visbeidzot, izvērtējot citu valstu pieredzi holokausta jautājumu risināšanā, Likumprojekts ietver efektīvu un tiesiski korektu regulējumu.

Atgādinot šīs četras tēzes, autors ar lielu piesardzību atstāj sterilo tiesību nozari un pāriet pie komplikētākajiem tiesību politikas apsvērumiem, kam vajadzētu vadīt likumdevēju. Apstākļi, ka kāds normatīvs regulējums var tikt pieņemts, ka tas ir saprātīgs, efektīvs un tiesiski korekts, nekādā ziņā neierobežo Saeimas rīcības brīvību to pieņemt vai nepieņemt. Tiesību politikas apsvērumi koncentrējas Likumprojekta 1.pantā, kas runā par vēsturiskā netaisnīguma novēršanu. Autors nav spējīgs šī komentāra (vai pat jebkāda darba) ietvaros izsmēloši izskaidrot taisnīguma apjomu un saturu tiesībās, tādēļ neuzskata par iespējamu to vērtēt taisnīguma kategorijās.³⁰ Anglijas tiesības taisnīgums (*equity*) ir ticis salīdzināts ar Lorda Kanclera kājas izmēru, kas var būt vai nu liela, vai maza (vai arī kādam īpaši nelaimīgam Kancleram nebūt vispār). Plurālistiskajā pasaulē ar dažādiem kāju izmēriem autors nevēlas uzskatīt sevi par etalonu, tādēļ aprobežosies ar jautājumu, vai Likumprojekts ir iekšēji loģisks un konsekvents.

Pret Likumprojektu dažādos kontekstos ir izvirzīti divi tiesību politikas argumenti (kas ir tikuši kļūdaini izprasti kā tiesību argumenti). Pirmkārt, tiesību sistēmas stabilitāte un paredzamība *per se* ir būtiska vērtība, ko principā nevajadzētu pakļaut būtiskām izmaiņām. Šis arguments vedina uzdot jautājumu par to, vai konkrētā situācija ir pietiekami atšķirīga no vispārējās normatīvās premisas, lai pamatotu normatīvā regulējuma maiņu, un atbilde uz to ir noliedzoša (“vispārējās līdzības arguments”). Otrkārt, cita tiesību sistēmas vērtība ir līdzīga attieksme pret līdzīgām situācijām, un konkrētu privilēģiju sniegšana vienai sabiedrības grupai būtu neizbēgami jānovēd pie līdzīgu privilēģiju sniegšanas līdzīgām grupām. Šis arguments no pretējās perspektīvas vedina uzdot jautājumu par to, vai konkrētā situācija ir pietiekami atšķirīga no citām konkrētām situācijām, un līdzīgi – atbilde uz to ir noliedzoša (“speciālās līdzības arguments”). Gan katrs atsevišķi, gan vēl jo vairāk abi kopā šie tiesību politikas argumenti ir ļoti pārliecinoši. Atbilstoši vispārējās līdzības argumentam, situācija nav pietiekami īpaša, lai attaisnotu īpašu regulējumu. Atbilstoši speciālās līdzības argumentam, ja īpašs regulējums tiktu pieņemts, līdzīgs regulējums būtu jāpieņem tik daudzās situācijās, kas novestu pie katastrofālām sekām priekš visas valsts. Rūpīgi izvērtējot šos argumentus, autoram šķiet, ka Likumprojekts var pietiekami veiksmīgi atbildēt uz tiem abiem.

Ar ko konkrētā situācija atšķiras no vispārīgā tiesiskā regulējuma? Atbildi uz to sniedz Likumprojekta 1.pantā ietvertais Likumprojekta *ratio*, kas runā par vēsturisko netaisnīgo seku novēršanu saistībā ar, pirmkārt, nacistiskās Vācijas holokaustu un, otrkārt, padomju okupācijas režīma darbību (nacionalizācijas) rezultātā. Ebreju īpašumi tika nacionalizēti, Latvijas ebreji tika masveidā un gandrīz pilnībā iznīcināti holokaustā; tā rezultātā nav tiesību pārņēmu, kam izmantot denacionalizācijas un mantošanas tiesību sniegto risinājumu īpašumu atgriešanai (un tā rezultātā šie īpašumi lielākoties ir pārgājuši Latvijas valsts īpašumā). Holokausts un nacionalizācija ir divi kumulatīvie kritēriji, kuru rezultātā radusies situācija pietiekami būtiski atšķiras no tradicionālā mantojuma un denacionalizācijas tiesiskā regulējuma modeļa. Kā jau tika

norādīts iepriekš, ebreju holokausts (personu iznīcināšana viņu etniskās piederības dēļ) ir grūti racionalizējams mantojuma tiesību kategorijās, kas pamatojas tieši uz pretējo premisu, ka pēc personas nāves paliek vismaz kādi radinieki. Pēc etniskajām pazīmēm veiktais holokausts, kurā tika iznīcināts absolūtais vairākums Latvijas ebreju, ir apstākļi, kas nošķir konkrēto situāciju no vispārējā regulējuma (kas pamatojas uz ideju par radnieku esamību). Parafrāzējot Austrijas vēstnieku ASV, aukstās tiesiskās loģikas piemērošana pilnībā *sui generis* situācijai varētu būt strupceļš.

Pieņemot, ka konkrētā situācija pietiekami atšķiras no vispārējā tiesiskā regulējuma, lai attaisnotu īpašā režīma radīšanu, ir jāuzdod nākamais jautājums, un proti – vai un ar ko šī Likumprojekta kontekstā ebreju holokausts atšķiras no citiem Otrā pasaules kara laikā izdarītajiem plašā mēroga starptautiskajiem noziegumiem?

Ir jāpasvīturo jautājuma fokuss, “šī Likumprojekta kontekstā”. Savās publikācijās vispārīgajos starptautisko krimināltiesību jautājumos,³¹ kā arī rakstos par deportācijām³² un kara noziegumiem autors ir izvērtējis un apstiprinājis starptautisko noziegumu statusu attiecīgajām Padomju Savienības darbībām.³³ Ebreju holokausts nebija vienīgais starptautiskais noziegums, kas Otrā pasaules kara laikā notika Latvijas teritorijā. Likumprojekta kontekstā ir svarīgi noskaidrot, vai finansiālā palīdzība ebreju kopienai nenozīmētu valsts (vismaz morālu) pienākumu atbalstīt citas no starptautiskajiem noziegumiem cietušās grupas, piemēram, čigānus, homoseksuālistus, Jehovas lieciniekus, invalīdus (kas cieta no nacistu varas), deportētās personas, Latvijas brīvības cīnītājus (kas cieta no padomju varas). Protams, principā valsts atbalsts jebkurai no cietušajām kopienām ir daļa no Satversmes 1.pantā ietvertā tiesiskas valsts un labas pārvaldības principa elementiem. Šī jautājuma fokuss ir šaurāks, jautājot, vai konkrētais atbalsta veids ir pietiekami īpašs ebreju kopienai, vai arī ir tieši šo normatīvo modeļi ir *mutatis mutandis* jāattiecina uz citām kopienām. Ar vienu izņēmumu, neviena no cietušajām grupām nav tikusi izvēlēta pēc etniskās piederības, kas padarītu par principiāli neiespējamu parasto mantošanas tiesību piemērošanu. Personu iznīcināšana pēc viņu reliģiskās vai politiskās pārliecības, sociālās grupas vai seksuālās orientācijas neizslēdz iespējamību piemērot mantošanas tiesības paradigmu (attiecībā uz radniekiem ar citu pārliecību, orientāciju, sociālu piederību u.tml.). Vienīgais izņēmums ir nacistiskās Vācijas veiktā čigānu iznīcināšana. Ja Likumprojekts tiek pieņemts, autors neredz iemeslu, kādēļ čigānu kopiena nevarētu lūgt finansiālu palīdzību, balstoties uz līdzīgiem principiem. Programma “Čigāni (romi) Latvijā” jau šobrīd paredz informatīvu un finansiālu atbalstu Latvijas čigānu kopienai, lai gan bez tiešas saistības ar holokaustu, un drīzāk koncentrējoties uz šodienas sociālajām problēmām.³⁴

Ir vēlreiz vietā atzīmēt, ka tas, ka citas kopienas ir cietušas citā veidā, nebūt nenozīmē, ka to ciešanas būtu mazākas, mazāk ievēribas cienīgas vai ka likumdevējam nevajadzētu tos atbalstīt ar tieši šādiem vai citādiem līdzekļiem. Faktiski tas nozīmē tieši pretējo. Autors diezgan skeptiski vērtē apokaliptiskās tēzes par Latvijas valsts sabrukumu šādas palīdzības rezultātā, jo palīdzībai nav visos gadījumos jābūt ietvertai identiskā formā. Ņemot vērā īpašos kopienu apstākļus, šī palīdzība var ietvert tādu pašu vai citādu, labvēlīgāku vai arī kvalitatīvi atšķirīgu regulējumu kā paredzēts Likumprojektā.

Šīs sadaļas mērķis bija tikai un vienīgi izvērtēt tiesību politikas argumentu, atbilstoši kuram ebreju kopienas situācija mantojuma tiesību kontekstā ir identiska citu cietušo kopienu situācijai. Autoram šķiet, ka Likumprojekts ir iekšēji loģisks un konsekvents. Ebreju holokausta un nacionalizācijas kumulatīvais efekts nošķir Likumprojektā regulēto situāciju gan no vispārējās paradigmas, gan no lielākās daļas citu cietušo kopienu.

VII. Secinājumi

Visu komentāru ir iespējams reducēt uz četrām tēzēm. Pirmkārt, autors neredz nekādas tiesiskas problēmas Likumprojekta pieņemšanai. Otrkārt, lai gan autors nenoliedz tiesību politikas argumentu pārliecinošo spēku, Likumprojekts spēj uz tiem pietiekami veiksmīgi atbildēt. Treškārt (lai gan autors var tikai atkārtot sākotnējo tēzi par situācijas kristālskaidro raksturu),

ņemot vērā izteikto kritiku no ārkārtīgi cienījamu juristu puses, būtu iespējams jau tā skaidro situāciju izskaidrot vēl plašāk, piemēram, Likumprojekta preambulā. Visbeidzot, rīcības brīvība pieņemt vai nepieņemt Likumprojektu atbilstoši Satversmei ir pilnībā nodota Saeimas rokās. Satversme neuzliek pienākumu Saeimai pieņemt taisnīgus un saprātīgus likumus; tās ierobežojošais spēks izslēdz tikai pilnīgi nesaprātīgas normas. Ar šo komentāru autors tikai vēlas norādīt, ka līdz šim izvirzītā Likumprojekta kritika viņam nešķiet pārāk pārliecinoša.

¹ Valsts kancelejas Juridiskā departamenta juriskonsulta, Darba grupas ebreju kopienas īpašumu restitūcijas jautājumos locekļa Māra Skudras 2006.gada 19.jūnija atsevišķās domas par likumprojektu "Par nekustamo īpašumu nodošanu un kompensācijas izmaksu Latvijas ebreju draudzēm un biedrībām" (nav publicēts), Mums tiek uzkrauta kolektīvā vaina // Vakara Ziņas, 13.11.2006., 8.–9.lpp., Prātīgi ar likumiem – brīdina Grūtups // "Latvijas Avīze", 15.11.2006., 5., 6.lpp.

² Cf. Paparinskis M. Skaidrojumi uz Senāta lēmuma malām: Vērtējot lietu Nr. SKA-183 // Jurista Vārds, 02.11.2004, nr. 42, Paparinskis M. Piezīmes par vides tiesībām: Vērtējot Senāta spriedumu lietā Nr.SKA-255 // Jurista Vārds, 07.11.2006, nr. 44, 56.vēre.

³ Holmes, Jr. O.W. The Path of the Law // Harvard Law Review, Vol. 10, 1987, p. 457.

⁴ Starptautisko tiesību kontekstā tiesību sistēma kā process, nevis kā sastingušas un idealizētas normas, ir aizstāvētas *New Haven* skolas pārstāvju, tajā skaitā Starptautiskās tiesas prezidentes Rozalīnas Higinas, darbos. Sk.: Higgins R. Problems & Process: International Law and How We Use It. Oxford: Clarendon Press, 1996.

⁵ Cf. Paparinskis M. Piezīmes par vides tiesībām: Vērtējot Senāta spriedumu lietā Nr.SKA-255 // Jurista Vārds, 07.11.2006, nr. 44.

⁶ Apvienoto Nāciju Organizācijas Starptautisko Tiesību komisijas 2001.gada Normas par valstu starptautiski tiesisko atbildību, Report of the International Law Commission on the work of its Fifty-third session // Official Records of the General Assembly, Fifty-sixth session, Supplement No. 10 (A/56/10), chp.IV.E.1, // http://untreaty.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft%20articles/9_6_2001.pdf (turpmāk vērēs – Normas) (aplūkots 23.11.2006), materiāli par Starptautisko tiesību komisijas darbu pie starptautisko organizāciju atbildību regulējošām normām, http://untreaty.un.org/ilc/guide/9_11.htm (aplūkots 23.11.2006), Cassese A. International Criminal Law. Oxford: Oxford University Press, 2003.

⁷ Sk. Normas, simpoziji par valsts atbildības tiesisko regulējumu European Journal of International Law, Vol. 10, 1999, pp. 339-460, Vol. 13, 2002, pp. 1053-1255, American Journal of International Law, Vol. 96, 2002, pp. 773-890. Lai gan vispārīgi akceptēta, arī pastāvošā valsts atbildības sistēma nav bez kritiķiem. Sk. Allott P. State Responsibility and the Unmaking of International Law // Harvard International Law Journal, Vol. 29, 1988, pp. 1–26.

⁸ Normas, 2.pants.

⁹ Ibid., 4., 5., 6., 8.pants.

¹⁰ Ibid., 34.–37.pants.

¹¹ No teorētiskā viedokļa šo argumentu varētu apstrīdēt. Ja *arguendo* šāds pienākums pastāvētu, tas būtu ietverts starptautiskas paražu tiesības formā, bet anotācijas forma neparedz iespēju norādīt paražu (vai citu nekodificētu starptautisko tiesību normu) par saistības avotu.

¹² Piemēram, ASV veica *ex gratia* maksājumus par Ķīnas vēstniecības bombardēšanu Kosovas kara laikā (Murphy S.D. *Ex Gratia* Payment for Bombing of Chinese Embassy in Belgrade // American Journal of International Law, Vol. 94, 2000, p. 127) un Irānas lidmašīnas nejaušu notriekšanu Irānas–Irākas kara laikā (Leich M.N. Downing of Iranian Flight 655: *Ex Gratia* Compensation // American Journal of International Law, Vol. 83, 1989, p. 912).

¹³ Bazzyler M.J. Holocaust Restitution Movement in Comparative Perspective // *Berkeley Journal of International Law*, Vol. 20, 2002 (turpmāk vērēs – ‘Bazzyler’), pp. 11–44, sk. plašāku analīzi *infra* V sadaļā.

¹⁴ Normas, 11.pants.

¹⁵ *Ibid.*, pp. 121-122, *United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran (United States v. Iran)*, Judgment // I.C.J. Reports 1980. Sk. šīs pašas lietas analīzi citā kontekstā: Satversmes tiesas 2006.gada 23.novembra sprieduma lietā Nr. 2006-03-0106 28.3 punkts // <http://www.satv.tiesa.gov.lv/upload/2006-04-01.rtf> (aplūkots 24.11.2006.).

¹⁶ Chayes A., Chayes A.H. *The New Sovereignty: Compliance with International Regulatory Agreements*. London: Harvard University Press, 1996.

¹⁷ Moser P. Restitution Negotiations – the Role of Diplomacy // *Berkeley Journal of International Law*, Vol. 20, 2002, pp. 197–199.

¹⁸ Viens no intelektuāli skaistākajiem piemēriem valsts prakses izmantošanā starptautisko paražu tiesību un starptautisko līgumtiesību interpretācijas attīstībā ir ASV prakse spēka lietošanas jomā pēdējo 15 gadu laikā. Sk.: Byers M. Pre-emptive Self Defence: Hegemony, Equality and Strategies of Legal Change // *Journal of Political Philosophy*, Vol. 11, 2003, pp. 171–190.

¹⁹ Paparinskis M. Ārvalstu vēstniecību imunitāte darba strīdu jautājumos // *Jurista Vārds*, 15.11.2005, nr. 43, teksts pie 43.vēres, Paparinskis M. Ārvalstu vēstniecību imunitāte darba strīdu jautājumos: pēcvārds // *Jurista Vārds*, 20.12.2005, nr. 48.

²⁰ Par jaunajām pieejām sk.: Dolzer R. The Settlement of War-Related Claims: Does International Law Recognise a Victim’s Private Right of Action? Lessons after 1945 // *Berkeley Journal of International Law*, Vol. 20, 2002, pp. 296-341, Ellis M.S, Hutton E. Policy Implications of World War II Reparations and Restitution as Applied to the Former Yugoslavia // *Berkeley Journal of International Law*, Vol. 20, 2002, pp. 342–354.

²¹ Alford R.P. The Claims Resolutions Tribunal and the Holocaust Claims against Swiss Banks // *Berkeley Journal of International Law*, Vol. 20, 2002 (turpmāk vērēs – Alford), pp. 251–257.

²² Sk.: http://www.crt-ii.org/index_en.phtm (aplūkots 24.11.2006.).

²³ Alford, pp. 267–277.

²⁴ Wallace, Jr. D. Introductory Note to Certified Award to Claimant Maria Victoria Altmann (Claims Resolution Tribunal, In Re Holocaust Victims Asset Litigation, Case No. CV96-4849) // *International Legal Materials*, Vol. 44, 2005, pp. 1304. Plašāk par Šveices banku prāvām ASV tiesās un CRT praksi: Neuborne B. Preliminary Reflections on Aspects of Holocaust-Era Litigation in American Courts // *Washington University Law Quarterly*, Vol. 80, 2002, pp. 795-834, Wallace, p. 1306, fn. 15 (tālākās norādes uz diskusiju literatūrā), P. van der Auweraert, Holocaust Reparation Claims Fifty Years After: The Swiss Bank Litigation // *Nordic Journal of International Law*, Vol. 71, 2002, pp. 557–583.

²⁵ Bazzyler, pp. 17–19.

²⁶ *Ibid.*, pp. 19–22.

²⁷ *Ibid.*, pp. 22–25.

²⁸ Bettauer R.J. Keynote Adress – the Role of the United States Government in Recent Holocaust Claims Resolution // *Berkeley Journal of International Law*, Vol. 20, 2002, p. 7. Francijas bankas ir izņēmums no šīs tendences, jo tās noslēdza mierizlīgumu tieši ar prasītājiem, sk. Bazzyler, pp. 18–19.

²⁹ Autors ir izvēlējis šādu neakadēmisku žargonu, lai spilgtāk ilustrētu “vilkpaēdīguma” būtību,

proti, ka tiek sasniegti divi šķietami viens ar otru antagonizējoši vai pat savstarpēji izslēdzoši rezultāti (vilks paēdis un aita dzīva).

³⁰ Taisnīgums kā diskursa elements autoram atsauc atmiņā Dvorkina pagājušā gada lekciju Oksfordas universitātē, kurā viņš runāja par iespēju noskaidrot, vai progresīva ienākumu nodokļa likme ir taisnīga. Lai gan diskurss tiktu risināts ienākumu nodokļa likmes kategorijā, patiesībā būtu nepamatoti uzskatīt, ka puses nepiekrīt viena otrai, jo tās vienkārši “runātu viena otrai garām”, operējot ar dažādām taisnīguma izpratnēm. Tādēļ vispirms pusēm vajadzētu noskaidrot, ko tās saprot ar taisnīgumu, un tikai pēc tam piemērot šo jēdzienu nodokļu likmēm. Atgriežoties no Dvorkina piemēra pie Likumprojekta, autors nevar šajā komentārā dot definitīvo taisnīguma izpratni, tādēļ neuzskata par iespējamu apspriest Likumprojektu šādās kategorijās.

³¹ Paparinskis M. Starptautisko krimināltiesību jēdziens un avoti. Starptautiskie noziegumi // Jurista Vārds, 03.09.2003, nr.31, 12.09.2003, nr.32, Paparinskis M. Kas ir noziegumi pret cilvēci // Jurista Vārds, 23.09.2003, nr.34, 30.09.2003, nr.35, Paparinskis M. Noziegumi pret cilvēci mūsdienu starptautiskajās tiesībās // Likums un Tiesības, 2004, nr.11, nr.12, 2005, nr.1, Paparinskis M. Tiesiskuma princips starptautiskajās krimināltiesībās // Jurista Vārds, 01.03.2005, nr.8.

³² Paparinskis M. Deportāciju prāvas: starptautisko tiesību skatpunkts // Jurista Vārds, 03.05.2005, nr.16.

³³ Paparinskis M., Kalniņa I. Kara noziegumu iztiesāšanas tiesiskās problēmas // Jurista Vārds, 28.02. 2006, nr.9.

³⁴ Valsts programma “Čigāni (romi) Latvijā” 2007.–2009. // [http://www.integracija.gov.lv/doc_upl/Cigani_\(romi\)_Latvija.doc](http://www.integracija.gov.lv/doc_upl/Cigani_(romi)_Latvija.doc), 3.3.3, 3.3.4.punkti.